

Сазначейство: тургус-
унганы болгаш өзүл-
ениң базымнары



Ус-шевер
башкы —
Адам Лапчаа



Рейд «Чуга дош»

151 (18578)

25 чылдың
туут 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

ynutva@mail.ru
ynutva@yandex.ru

адар өртээ хостуг



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
декабрь

9

вторник

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

ДЕЛГЕЛГЕДЕ — ТУС ЧЕРНИҢ БАРААННАРЫ



Таңды кожуунга шаңналды тыпсып турган үзүндө.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун эки эгелээшкени «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелиниң киржикчилери декабрь 3-4-те «Сүбедей» спорт өргээзинге боттарының бүдүргөн барааннарының делгелгезин эрттирген. Кыштын чыварлыг соогу турза-даа, ырак Тожудан, Тере-Хөлден, Мөңгүн-Тайгадан, Өвүрдөн болгаш республиканың аңгы-аңгы хоорай, суурларындан сайгарлыкчылар чыгып келген.

Делгелгениң баштайгы хүнүндө ТР-чызы Владимир Фалалеев база яамы-
ниң Чазааның Даргазының 1-ги оралак-лар сайыттары болгаш ТР-ниң Дээди

Хуралының депутаттары сайгарлык-чыларның бүдүргөн барааннарын со-нуургап көргөш, тус черниң бараан бүдүрүкчүлери-биле «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө-2015» деп темалыг «төгөрик столду» эрттирген.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

УДУРТУКЧУЛАРНЫ ТОМУЙЛААН

Республика Баштыңының Чарлы-биле бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдынга Чайзу Суван-ооловна Кыргысты, республика-ның Аңнаашкын болгаш балыктааш-кын талазы-биле күрүне комитеди-ниң даргазының хүлээлгезин күүсе-дири-биле Геннадий Дамдынович Кууларны томуйлаан. Бойдус болгаш экология яамызын удуртуп турган Алберт Бараан республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының хүлээлгезин күүседир. Республика Баштыңының Чарлы-биле Тываның Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседиринге Артур Монгалды томуйлаан. Томуйлаашкынга Дээди Хурал чөпшээрелди бергени-ниң соонда дарганың оралакчызының албан-дужаалынга бадылаары болур. Экономика талазы-биле дарганың оралакчызының хүлээлгезин амдызында саң-хөө сайыды Орлан Достай күүсе-дип турар.

Чайзуу Суван-ооловна Кыргыс

— «Мажаалай»

спорт-аңгыыр
клубунуң база
республиканың
Альпинизм бол-
гаш спортчу ту-
ризм эвилелиниң
кежигүнү. Ол ре-
гионнуң онза-
гай чүүлдерин
болгаш тускай
шынарын эки билер. Оң теорияга-даа,
практика кырынга-даа профессионал-
дыг белеткели бедик деңгелде.



Геннадий Дамдынович Куулар-биле Аңнаашкын болгаш балыктааш-кын талазы-биле күрүне комитединиң ажылын күштелдирер сорулга салдын-ган. Аңаа албан чериниң ажылында экономиктиг тургузуун күштелдире-ринче даалганы берген. Тываның дириг амытаннар аймаа ам-даа долу хемчээл-де эвес. Геннадий Кууларга мыйыстыг сыын өстүрер ажылга кол кичээнгейни угландыраарын сүмелээн.

Алберт Толуяевич Бараан сөөлгү чылдарда эвээш эвес чыгдыгган арга-арыг камгалал адырында нарын айты-рыгларны, четпестерни узуткаар ужур-луг. Кожа регионнарның дөмөйлешкек албан черлери-биле кады ажылдажыл-ганы тударының эргежок чугулазын-че кичээнгейни угландыраарын аңаа сүмелээн.

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ДЕМДЭЭ

Арбат шөлүндө дыка чараш тураскаалдар болгаш дыштанырынга эптиг узун сандай-ларны кылып кааны — бурунгаар хөгжүп ора-рывыстың бир демдээ. Чаа туттунган шөлдү таварып эрткен санымда чарашсынып, са-гыш-сеткилим өөрүүр. Сөөлгү хонуктарда ол шөлде кызыл будка тыптып келген. Улуг-даа, бичии-даа назылыг улуска ол база бир солун «тураскаал» деп болур. Бирде көөрге, ооң чанында туруп алган, чурукка тырттыржып-даа турарлар бар.

Амгы үеде кижилер бүрүзүнүн ажыглап турары сота-лыг телефоннарның «өгбези», кызыл будка иштинде азып каан телефонну 1948 чылдың декабрь 4-те СССР-ге ажыглап эгелээн.

Информатика хүнүндө «Тывасвязьинформ» ААН Кызыл хоорайга болгаш ооң чурттакчыларын-га, аалчыларынга кызыл будка иштинде телефонну харылзажырынга эптиг болзун дээш белекке берген.

(Уланчызы 4-кү арында). ➡

ХҮНДҮЛҮГ ЧАГЫДЫП АЛЫКЧЫЛАР!

Бо чылдың декабрь 5-тен 15-ке чедир, 2015 чылдың бирги чартында, чагыдылга үзүндө Федералдыг почта харылзаазының эргелелиниң Тыва Республикада почта харылзаазының салбыры — «Россияның почтазы» федералдыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези Бүгү-россияның чагыдып алышкынының он хонуун эрттирер.

Ол үеде солуннарны болгаш журналдарны чагыдары-ның болгаш чедирериниң чагыгларын хүлээп алырының талазы-биле ачы-дузаның өртөөнү дараазында чиигел-делерни көргүзөр: доктаамал цнер төп парлалга цндирчл-гелеринге — 5 хуу, республиканың, кожууннарның доктаа-мал цнер парлалга цндирчлгелеринге — 10 хуу.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП
АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!
Алды айда өртээ — 841,02 рубль.
Чиигеткени-биле — 757 рубль.

Тываның Баштыңы Россияның саң-хөө сайыды-биле М-54 автоорук талазы-биле айтырыгларны сайгарып чугаалашкан

РФ-тиң Президентизиниң Федералдыг Хуралга Айытка-лын дыңнаан соонда Тываның Баштыңы Россияның саң-хөө сайыдының оралакчызы Андрей Иванов-биле чугаалашкан. «Президент оруктарның тудуун ийи катап улгатты-рарынче кыйгырган. Күрүне Баштыңының айтышкынын ажыглап, деткимче дээш Россияның Саң-хөө яамызынче бардым. Россияның саң-хөө сайыдының оралакчызы А.Ю. Ивановтуң кабинетинге Тывага М-54 орукту эде угландыар талазы-биле хурал болуп эрти. Деткимче дээш четтирдим!» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн.

М-54 федералдыг автоорук-туң Тывада участоктарын мур-нуу чүктен барыын талазынче эде угландыарының дугайында айтышкынын төлөвилели шупту федералдыг албан чер-леринге чөпшээрелди эрткен. Декабрь 4-те Тываның Баш-тыңы Шолбан Кара-оол Рос-сияның Саң-хөө яамызынга шиитирлиг деткимчени алган. Ол дээрже РФ-тиң Транспорт яамызының бо чылдың август айда-ла белеткээн документи-зи бо чоокку үеде Россияның Чазааның хуралынга кири-тинер. Ону бадылаанының соонда Тыва база федерал-дыг яамы төлөвилелди боттан-

дырып эгелээр. М-54-түң чаа эртер оруунче кирген респуб-ликаның оруктарын федерал-дыг өнчү кылдыр дамчыдарын чорудар.

Сагындыраал, Тываның эрге-чагыргазы база РФ-тиң Транспорт яамызының «Ени-сей» оруунуң угланышкынын өскерттир талазы-биле белет-кээн төлөвилелинде амгы эртер орук Красноярск — Абакан — Кызыл — Эрзин — Моол кызыгаарын чаа эртер орук Красноярск — Абакан — Кызыл — Чадаана — Хан-дагайты — Моол кызыгаа-ры кылдыр эде угландыары көрдүнүп турар.

Маршрутта өскерилгелер «Кызыл — Хандагайты АЭП» автоорукта шимчээшкенин көвүдээни-биле холбашкан деп, Тываның орук-транспорт комплекзиниң сайыдының оралакчызы Олег Косоротов тайылбырлаан. «Кызыл — АПП «Цаган-Тологой» эрги угланышкын-биле бир хо-нукта 840 машинадан ашпас болза, «Кызыл — АПП Ханда-гайты» оруу-биле 2115 чедир машиналар эртип турар. М-54 оруктуң чаа маршруду респуб-ликаның чурттакчы чонунуң 60 хуузу чурттап турар девис-кээрлерден эртер болгаш оон амыдыралын элээн шынарлыг экижидер.

Декабрь 9 — коррупцияга удур хүн

Үүлгедишкиннерге келдерел көргүспес

КНО-нуң Кол ассам-блеязы декабрь 9-ту Делегейниң коррупцияга удур хүнү кылдыр док-тааткан. КНО кижигүнне-ри чурттар коррупцияга удур ап чорудуп турар хемчеглериниң дуга-йында хөй-ниитиге дың-надып турар.

Делегейниң коррупцияга удур хүнүгө уткуштур хоо-райның прокуратуразы Кы-зыл хоорайның мэриязынга, Төлээлекчилер хуралынга, «Информастыг технологиялар төвүгө» «Коррупцияга удур демиселдин дугайында хоой-лужудулганың хажыдышкын-нарын прокурор хайгааралы-ның аргазы-биле илередири» деп темага чөвүлел хурал эрт-тирген.

Чөвүлел хурал үезинде 2014 чылда хоорай прокурату-разының коррупцияга удур де-мисел талазы-биле ажылының түңнелдерин үндүрген, а ол ышкаш орулгаларының дуга-йында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдал-дыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгалар тыпсырының кезээнге хамаарыштыр кор-рупцияга удур демисел дуга-йында хоойлужудулганың та-йылбырын берген.

Оон аңгыда хоорайның про-куратуразы РФ-тиң ИХЯ-зының Кызыл хоорай талазы-биле эр-гелели-биле кады найысылал-дың ниити билиг школаларының өөреникчилери-биле ужуражыл-га эрттирген, аңаа «Коррупция-лыг кем-херек үүлгедишкени дээш кеземче харысалгазы» деп темага лекцияны номчаан. Аныяктарның сагыш-сеткилин коррупцияга удур хевирлеп тур-гузары-биле «Шуптувус корруп-цияга удур» деп темага класстан дашкаар номчулгалар эрттире-рин хоорай прокуратуразы са-налдаан.

Профилактика ажылын күштелдирери-биле хоорай прокуратуразы бизнес ниитиле-жилгениң төлээлери-биле ужу-ражылга эрттирген, аңаа корруп-цияга удур демиселдин кол-кол угланышкыннарын тайылбыр-лаан. «Хээлиленир чоруктарның дугайында болгаш коррупцияга хамаарышкан өске-даа херек үүлгедишкениннериниң дугайында кеземче харысалгазы» деп темага лекцияны номчаан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Делегейниң коррупцияга удур хүнүгө уткуштур чоруткан хем-чеглер бедик деңгелге эрткен.

Николай МАЛЫЦЕВ,
Кызыл хоорайның проку-рору, юстиция чөвүлекчизи.

БЫЖЫГ ТУРА-СОРУК ТУРДА...

Декабрь 6-да «Сүбе-дей» спорт комплек-зинге кадыкшылының байдалы-биле арга-ши-нээ кызыгаарлаттырган 18 хардан өрү назылыглар аразынга Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүгө ту-раскааткан спартакиада болуп эрткен. Ону ТР-ниң Күш-ажыл болгаш со-циал политика, Аныяктар болгаш спорт яамылары, Бүгү-россияның инвалид-тер ниитилелиниң Тывада салбыры организаптап эрт-тирген.

ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Люд-мила Тас-оол, ТР-ниң аныяктар болгаш спорт сайыдының бир-ги оралакчызы Буян Биче-оол, Бүгү-россияның инвалидтер ни-тителелиниң Тывада салбырының даргазы Антониде Ондар спорт-чуларга байыр чедирген.

Спартакиадага дыңнаары ба-гай, караа көрбес, коляскалыг инвалидтер стол теннисинге, хол басчырынга, коляскалыг чарыш-ка, дартска, аар килге штанга көдүреринге ниитизи-биле 95 кижиге күжүн шенешкен. Караа көрбес инвалидтер аразынга шыдыраа, шашкиге суйбап ой-наары бир тускай. Бо чылын маргылдаалар үезинде кулаа дыңнаас кижилерге имнээр очулдурукчу чалааны оларга эп-тиг байдалды тургускан.

Спартакиаданың тиелекчиле-рин хүндүлел бижикилер болгаш өртектег белектер-биле шаңнаан. Кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттырган кижилер спортка сонугалын илередип, аңаа идепкейлиг ки-ришкен.

Чылдыңна эртип турар ин-валидтерниң декадазында кир-жикчилер немежи, идепкейлиг киржип, амыдырал-чуртталгазында бергедээшкенинге таварыш-са-даа, аңаа торулбайн, тура-со-руунуң быжыгын, идепкейжизин көргүзүп турарын кижиге магадаар.

Бүгү-россияның инвалид-тер ниитилелиниң Тывада сал-



Айдана Лопсан эштип тур.

бырының даргазы Антониде Ондар:

— Бо чылын спартакиадага киржип келген коляскалыг ин-валидтерниң саны көвүдээнин эскердим. Ол чорук оларның спортка хандыкшылын, сонуга-лын бадыткап турар. Бистиң спортчуларымыска найысылал-дың спорт өргээлери маргыл-дааларга белеткенир кылдыр неделя санында халас үени берип турган болза, олар Ты-ваның адын Россия, бүгү деле-гей чергелиг спартакиадаларга төлөтпү-биле камгалап, дээди шаңналдарны чаалап алырының барымдаазы улуг. Кадыкшылы-ның байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттырган кижилерге бо мындыг хемчеглерни чүглө инвалидтер декадазында эвес, а бүдүн чыл дургузунда оларже кичээнгей салып, ээ көрнүп эрт-тирер болза, оларга дыка ажык-тыг болгаш солун болур ийик.

Спартакиада эгелээр мур-нунда «Сүбедей» спорт ком-плекзиниң фойезинге «Энерел сеткилдин мастерлери» деп республика чергелиг ус-шевер инвалидтер ортузунга делгелге-мөөрейни ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамы-зы организаптаан. «Алдын хол-дуг» ус-шеверлерни дипломнар болгаш өртектег белектер-биле шаңнаан. Бо чылын делгелге болгаш спартакиадага Мөңгүн-Тайга кожуундан аңгыда, шупту кожууннарның, найысылалдың

төлээлери идепкейлиг кириш-кеннер.

Инвалидтер декадазында кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттыган кижилер ортузунга янзы-бүрү хемчеглерни эрттирген. Иван Ярыгин аттыг спорт комплек-зиниң бассейнинге эштинин мөөрейин Кызыл хоорайның мэриязының социал политика департаментизи организаптаан. Тываның күрүне университети-ниң болгаш Кызылдың башкы колледжизиниң студентилериниң (волонтерлар) деткимчези-биле уруглар аңаа эштир аргалыг болганнар. Аңаа кулаа дыңнаас уругларның школа-интернады-дан, мунчу уруглар аажок хөглүг үени эрттирген. Чамдык уруглар бир дугаар кээп турар. Олар спорттуң эштир хевирин аажок сонугааннар. Ынчангаш келир үениң паралимпий, сурдолимпий оюннарының тиелекчилери үнүп кээри чадалчок. Бо хемчегни Кызылдың мэриязы айның бирги четверг санында эрттирерин док-тааткан.

Декабрь 1-ден 10-га чедир уругларның кадыгын быжыкты-рар төпке, хоорайның поликли-никазынга, кожууннарның төп эмнелгелеринге инвалид уруг-ларга оочур, бижидилге чокка эмчилерниң хүлээп алышкыны болган.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны Альберт ХОМУШКУ тырттырган.



ДЕЛГЕЛГЕДЕ — ТУС ЧЕРНИҢ БАРААННАРЫ

Ажык чугаалажышкын үеде кожууннарның төлээлери тарааның бүдүрүлгезинин дуңда таныштырып, келир чылдың сорулгаларын чугаалашкан. Чаа 2015 чылдың моорлап эринге чедир каш-ла хонукткан, бо төлевилелге шийтирилгир киржир, бүдүрүп турар араанын көвүдөдирин, кол үл — ооң шынарынче киңейттирилгирини угландыраарын база айда чаңгыс катап делгелгени эрттирерин оралакты дарга Владимир Фалалеев айткан. ТР-ниң көдээ кыл-агый сайыды Сергей Мөнгүн-Тайгадан тус черниң барааннарын көвүдөдир бүдүрерин база делгелгелер садарынга детимче албан херек дээрзин эмдеглээн.

Бүдүрген барааны көвүдөдир

Эрткен чылдан бээр амгы үеде бүдүрүлгезинин ажылын албартып алган сайгарлыкчылар, ижер, арыг суксуннар Таңдыдан «Бай-ХаакАква» КХН хамааржыр, суксуннар республикадан дашкаар тарай берген. Амгы үеде бо сайгарлыкчы эът болбаазырадыр кылды немей тургускан.

Би-Хемниң Өөктөн арат кыл-агыйлыг Аяс Түлүш үттен янзы-бүрү чөмнөрни болбаазырадыр-биле немей тургускан бүдүрүлгелиг. Чөөн-Хемчиктен Айлана Сат «Хүндү» сүт болбаазырадыр бүдүрүлгези араанын аай-дедир сөөртүр



Кызыл хоорайдан аныяк сайгарлыкчы Айыжы Иргит.

бүдүрүлгезин Виктор Арина июль айда тургузуп алган. Ол хойнуң чымчак дүгүн дыткаш, тыва тоннар, чадыглар даарап турар. Дүктү малчыннардан хүлээп алыр. Моон соңгаардаа бүдүрүлгезин улгаттыраар сорулгалыг. Бо ажылды шуудадыр болза, малчыннарның турлагларында хадып чыдар дүктөрни бээр дужаап болур-дур, эки ажылды эгелээн деп бодаар мен.

Ак-Довуракта «Апрель» КХН тудуг материалдарын бүдүрери-биле ажылының таван апрель айда эгелээн. Март айдан эгелеп Барыын-Хемчиктен «Саян-Көдээтудуг» КХН тудуг материалдарын бүдүрүп турар.

Ыраккы Тере-Хөлден Чой-

дыг бүдүрүлгө моол улустун технологиязы-биле далгандан кылган аш-чөмни кылып эгелээн. Моолдарның аш-чөм кылыры уткалыг, чагай-чаңчылдарын дыка эки сагып чоруур. Мөнгүн-тайгажылар оларның арга-дуржулгазын өөренип, ажылдап турарлар.

Эки кылган ажыл-элеп-читпес алдар...

Республиканың ырак-чоок булуңнарындан келген төлээлер боттарының ажылдарын таныштырды.

Мария Куулар, Таңды кожуун чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы: «Бистин кожуундан бо 3-кү делгелгеге 10 сайгарлыкчы боттарының бараанын эккелген. Мурнуку чылдарда ажылын эгелээн сайгарлыкчылар бүдүрүп турар бараанын көвүдеткен. Чижээ, «Бай-ХаакАква» КХН аржаан суг болгаш шай суксуннар бүдүрүп турган болза, амгы үеде эът аймаандан чөмнөрни бүдүрүп эгелээн. Кожуунда сайгарлыкчыларның бүдүрген барааны ийи катап көвүдээн. 2013 чылда 12 миллион турган болза, бо чылын 10 айның түңнели-биле 19 миллион четкен. Не-межи-п турар сайгарлыкчылар бар, Начын Ооржак суугуларны, бок төгөр доскаарларны, албан черлеринин херимнерин чаартып кылып эгелээн. Сүт-бараан фермазы сүдүн чүгле дужаап турган болза, ам боттары ааржыны, эжегейни, таракты база янзы-бүрү чөмнөрни болбаазырадыр эгелээн. Удавас база бирээ сүт болбаазырадыр бүдүрүлгө не-межи-п, олар чүгле электри чырыын манап турар. Кожуунда биче бүдүрүлгелер саны не-межи-п, бүдүрген аржаан суглары-вис республикадан дашкаар үндүр саттынып турар».

Айыжы Иргит, Кызыл хоорайдан аныяк сайгарлыкчы: «Арбай далганы кылып ажылды эжим Соруктуг Он-дар-биле сүмөлешкеш чоокта чаа кылып эгеледвис. Бо чөмни дүргени-биле амдан-ныг кылдыр каш янзы холу-

мактыг чөмнө-биле кылып. Мында кандыг-даа хора чок. Тыва чоннуң шаг-төгүдөн бээр тарып, чип чораан чеми — арбай далганы-биле чагай чөмни дүрген кылыптар».

Азията Дамба, Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагдан сайгарлыкчы: «Чодураа» көдээ бүдүрүлгө кооперативи тарааны, кызыл-тасты тарып турар. Тарааны «Ай-мыырлыг» деп черде тарып турар. Бо ажылдың эгелекчи-зи, башкарыкчызы ачам Каа-дыр-оол Ондарович Балбан-оол, ол ам 68 харлыг. Шупту ажылды 7 кижини хол-биле кылып. Тараа тарыыр шөл амгы үеде улгаткан, ынчангаш комбайн-биле кезип турар. Ол техника кожуунда чаңгыс санныг. Тарааны белеткээш, саазын хаптарга куткаш, чонга садып-саарар. Бо бараан садыгларның делгүүрүндө бар».

Оксана Каң-оол, Ак-Довурак хоорайдан сайгарлыкчы: «Бо чылын тудуг материалына херектээр шлакоблоку бүдүрүп эгеледвис. Ооң-биле бажың тудуп болур. Херимнер, кижини кылаштар оруктарга чадар материалдарны база кылып турар. Бо делгелгени эрттирип турары дыка эки-дир. Бистин ажылы-вис ты улус дыка сонугураар, айтыргаш, чагыны-даа кирип турлар. Туткаш кылып эгелээн ажылы-вис ты ам-даа бурунгаар хөгжүдөр күзелдиг бис».

Марьянна Оюн, Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурдан сайгарлыкчы: «Ары азыраар ажылды 4 чыл бурунгаар эгелээн бис. Баштайгы чылда 3 уя турган, амгы үеде 15 уя четкен. Ол дээрге арыларның чурттаар бичини бажыңчыгажыдыр. Бир уяда үш чүс муң ары бар. Чайгы үеде 210 кг ары чигрин алыр. Чылыг үеде серин чайлагже тайгаладыр, чечек-чимис чиир, чигир хөй херек. Майдан эгелээш ары бодунун чигирин берип эгелээр. Мынчаар ажылдаарга орулгалыг болур, эки чорду. Деткимчени кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүндөн алган бис».

Делгелгениң түңнели
Декабрь 4-те «Бир суур — бир бүдүрүлгө-2014» төлевилелиниң 3-кү делгелгезин байырлыг байдалга хаап, тилекчилерини хүндүлел бижиктер-биле мактап, шаңнаан. «Эң бедик көргүзүлгү кожуун» деп атка Таңды кожуун, «Бүдүрүп турар барааны эки шынарлыг» дээш Би-Хемден «Артыш» арат ажыл-агыйы, Барыын-Хемчиктен «Өргээ» чазанылга бүдүрүлгезинин ээзи Сылдыс Кууларны, Шагаан-Арыгдан дарган ажылдыг хуу сайгарлыкчы Омак Хертекти, «Муниципалдыг бренд» дээш Чөөн-Хемчиктен «Хүндү» дээш бүдүрүлгезин, «Чоннуң шилилгези» деп шаңналга



Мөнгүн-Тайгадан «Сайзырал» КХН, Чаа-Хөлдөн «Чодураа» көдээ бүдүрүлгө кооперативинге болгаш Каа-Хемден «Сизим» көдээ бүдүрүлгезинге шаңналдарны тыыскаан.

ТР-ниң Росхереклекчилеринин эргелелин хайгаараар албан чери эки ажылдыг бараан бүдүрүкчүлөринге өөрүп четтиришкенин бижиктерин Кызыл хоорайдан эът кылыгларындан 12 янзы чөмнөрни бүдүрүп турар хуу сайгарлыкчы Якоб Нанеташвилиге, Мөнгүн-Тайгадан сүт болбаазырадыр «Сайзырал» бүдүрүлгезинге, Би-Хемден арат ажыл-агыйлыг Аяс Тюлюшке, Таңдыдан Вячеслав Соянга, Барыын-Хемчиктен Владимир Сарыгларга берген.

Бүгү-россияның «Россияда чүс шынарлыг бараан» конкурсуна «Кызылдың хлебокомбината» биле «Тывасүт ААН» бүдүрүлгелери база хуу сайгарлыкчы Якоб Нанеташвили хүндүлел бижиктерге төлөптүг болганнар.

Бо делгелге бистин республика-вис тын бурунгаар хөгжүлдезинге улуг идиглиг. Чылдан чылче чаартылгалар көвүдөп, киржикчилериниң саны не-межи-п турар. Бистер чоок-кавы регионнар-биле база кожа чыдар Моол чурту-биле сырый харылзаалыг бис. Боттары-вис тың бүдүрген барааны-вис ты республикадан дашкаар үндүр садары арткан дээрзин ТР-ниң Экономика сайыды Елена Каратаева түңнээн.

Ийи хүн үргүлчүлээн делгелгеге көдээ ажыл-агый угланышкынының 62 хуу барааны, тудуг, энергетика, амыдырал хандырылга болгаш коммунал ажыл-агыйының үлөттүр барааны 24 хуу, 14 хуузу каасталгалар болгаш өске-даа аймаа болган.

Тываның Чазааның Баштыңы-Даргазы Шолбан Валерьевич бо төлевилелди амыдыралга улам быжыктыраары-биле келир чылын база уламчылаар кылдыр узаткан. Бөдүүнү-биле чугааларга, «ажылды эгелеп алганда, эчизинге чедер» дээш чоннуң артындан «идип», деткип турар. Мээң тыва чонум бурунгаар сайзыраарын, эки чурттаарын, боттарының кылып шыдаар ажылын бүдүрзүн дээн күзелдиг. Деткимчени ол хире берип турда, бадыткалды көргүзери бистен хамааржыр.

Анисья ТЮЛЮШ.

Альберт Хомушкунун тырттырган чуруктары.



Ужа-төштөн ары-чигиринге чедир... (Таңды кожуун).



оодукчулуг машинаны садып ал, ажылын шуудаткан. Бо ажылын ам-даа улгаттыраары-биле эъткир, сүткүр инектер садып алыр сорулгаларын ол таныштырды. Мөнгүн-Тайганың «Мөген-Бүрөн» КУБ бо удаада арлык сүдүндөн курут, эжегей, мармеладтар, хой, сарлык эъттеринден хөмө, манчы-куужуур, тырткан болгаш оон-даа өске каш янзы чөмнөрни делгээ. Мөген-Бүрөн суурда хлеб быжыраар, дүк, макарон, сүт болгаш эът кылыгларының — шупту 6 биче бүдүрүлгези бар. Малдың дүгүндөн идик-хепти, аш-чөмни шупту боттарының суурунда бүдүрүп кылып турар. Олар өгнү бүрүнү-биле боттары дерип алыр, болбаазыраткан дүгү — дүрүг-дүрүг.

Чаа тургустунган биче бүдүрүлгелер

2014 чылда чаа немешкен бүдүрүлгелер база бар. Тес-Хемниң Самагалтайдан «Тыва дүк»

гана Сат тус черниң дой-довураандан тууйбу кылып сайгарлыкчы ажылын июльда эгелээн. Бо кожуундан база бир сайгарлыкчы Аяна Ыймажап «Тарыс» аржаанынга турисчи баазаны ажыдар сорулгалыг. Документ, бижик-саавырын белеткеп алган, ажылды кылып эгелээринге белен.

Эм шынарлыг аржааннар Тывада хөй. Оларны чаартып, чурумчудар сорулгалыг сайгарлыкчыларның не-межи-п турары өөрүнчүг. Ооң бирээзинге Чаа-Хөлдөн алдаржаан аржааны-вис «Ажыг-Сугну» чаарткан сайгарлыкчы Эдуард Кара-Салды хамаарыштырып болур.

Кыдыг-кызыгаарда Мөнгүн-Тайганың Мугур-Аксында «Малчын» КУБ аш-чөм болбаазырадыр ажылын чоокта тургускаш, бо делгелгеге бир дугаар киржип келгенер. Бүдүрүлгениң директору Изольда Тондарның чугаалап турары-биле, мал ажыл-

ТЫВАНЫҢ КАЗНАЧЕЙСТВОЗУ: ТУРГУСТУНГАНЫ БОЛГАШ

Бо чылын Федералдыг казначействонун Тыва Республикада эргелели бодунун тургустунганының 20 чылын демдеглээн. Профессионал байырлалдың — Россияның казначейство хүнүнүн, декабрь 8-тиң бүдүүзүндө, эргелелдин удуртукчузу Солаңы Николаевна Саая-биле ужурашкан бис.

— Солаңы Николаевна, юбилейлиг чылда күш-ажылчы чедишкиннериңер дугайын чугаалап көрүңер.

— Юбилейни эки түңнелдерлиг уткаан бис. 1994 чылда тургустунуп эгелээн үезинден бээр Федералдыг казначействонун Тыва Республикада эргелели күрүнениң саң-хөөзүн дээштиг эргелеп-башкаарының талазы-биле улуг ажылды кылган дээрзин демдеглээр апаар. Салдыган сорулгаларны үе-чада аайы-биле күүсеткенивистиң ачызында мурнакчы болгаш бедик технологтуг информация системаларыңа чогулгалыг ажылдаар, эң чаа онлайнны — медээлерни сайгарарының, дамчыдарының болгаш камгалаарының талазы-биле ажылдарны амгы үениң электронуг технологиязын ажыглавышаан, келген кижилер-биле ажылды боттандыраар арганы тургустувус. Инженер хандырылганың амгы үедеги системазын эргелелде ажылгап, аажок идегелдиг болгаш айыыл чок харылзааны хандырып турар.

Мурнакчы технологияны шынгаздып алырындан аңгыда, бистиң ажылывыстың эрге-хоойлу хандырылганын шынарлыг болдуруп, бедик мергежилдиг кадрларны шилип алган бис. Сөөлгү чылдың дургузунда эргелел 2010-2015 чылдарда Россияның казначействонун стратегтиг картазында көрдүнгөн хемчеглерни күүседиринге улуг чедишкиннерни чедип алган. Оон дараазында ажылдарны онзалап болур:

саң-хөө документилериниң аргыштырылганының ырактан чорудар системазын (СУФД-онлайн) шынгаздырар хуусаадан эрте боттандырган;

девискээрниң бюджеттен дашкаар фондузунун бюджетиниң болгаш күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының бюджеттериниң күүселдезин эргелелге касса хандырылганынче шилчиткени;

телевир документилеринге үндезилеп, акша хүлээлгелериниң тыптып келгенин бадыткап турар документилерни келген кижилерниң кириери негеттинмес автоматчыттыг санкцияның механизмнерин шынгазткени;

бюджеттер аразының субвенцияларын, субсидияларын болгаш бюджеттер аразының өске-даа көрдүнгөниң езугаар ажылгаар трансферттерин тыпсырының чаа аргазын шынгазткени.

Россия Федерациязының субъектилериниң аайы-биле эргелелдерниң ажил-чорудулганының дээштииниң талазы-биле ниити рейтингге бо чылдың 9 айларының түңнели-биле бистиң эргелеливис 41-45 дугаар черлерден кудулаваан, мурнуку чылдарның ол үезинге деңнээрге, көргүзүңү 32 санга экижиткен бис.

2014 чылдың апрельде болган Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының калбак коллегиязынга Федералдыг казначействонун удуртукчузу Роман Евгеньевич Артюхин бистиң эргелеливисти бодунун ажил-чорудулганының түңнелдерин дыка экижиткен, эрткен



Федералдыг казначействонун Тыва Республикада эргелелин удуртукчузу С.СААЯ.

чылдарга деңнээрге, ажылын үндезини-биле чаарткан үш эргелелдин бирээзи болган деп демдеглээн.

Көргүзүг талазы-биле регионнарның ортузунда черде санадып турар-даа болзувусса, ажылды ам-даа экижидер болгаш сайзыраңгайжыдар ужурулг бис. Тыва Республиканың Чазаа-биле, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы-биле болгаш күрүне эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкаарының өске-даа органнары-биле дээштиг болгаш боттук кады ажылдажылгавыс аңаа улуг идигни бээр.

Бистиң сөөлгү чедишкиннеривисти барымдаалааш, 20 чыл ажылдаанывыс соонда бир дугаарында Россия Федерациязының субъектилериниң (муниципалдыг тургузугларының) бюджеттерин күүседириниң касса хандырылганын бедидериниң талазы-биле хемчеглерге дүүштүр бир дугаар күүседир телевилелдин сорулгаларын боттандыраарыңа киржирин болгаш бюджет чорудулганыңа киришпейн турарларның акша-хөреңгизи-биле операциялар учедун боттандыраарыңа Федералдыг казначейство биске бүзүрэн. Бистиң киржип турарывыс бир дугаар күүседир телевилелде 2013-2017 чылдарда Россияның казначействонун стратегтиг картазын күүседириниң талазы-биле 2014 чылдың кол-кол хемчеглеринде көрдүнгөн.

— Чедишкиннер, шынап-ла, көскү-дүр. Казначействонун ажылында кандыг чаа чүүлдерниң тыптып келгенин номчукчулар сонургаар боор...

— Информация системаларында ажылдың автоматчыдылганын Федералдыг казначейство доктаамал сайзыраңгайжыдып, келген кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. «Автосанкционирование» деп чаа чүү күүсеттинип турар, ону үстүндө демдеглээн мен. Оң дузазы-биле шалың телевилерин болгаш социал өске-даа телевилерни эрттирери шалыпкын апарган. РФ-тиң Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырынче болгаш РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунун Тыва Республикада эргелелинче инкассия поручениелерин электронуг хевирге боттандыраарының аргазы тургустунган.

Амгы үеде бюджет отчетунун чамдык хевирлериниң медээлерни автомат-

чыттыг арга-биле тулгаштыраары субъектилерге тыпсырының аргазы ажылдап кылдынып турар, чоокку үеде бюджет отчетун тургузар бүгү черлер ону шынгаздып алыр. Бюджет акша-хөреңгизиниң алыкчыларының акша хүлээлгелериниң электронуг телевилериниң аргазын шынгаздып алыр үе чоокшулаан, аңаа үндезилеп, акша хүлээлгелериниң тыптып келгенин бадыткаар документиниң электронуг хевирин ажылгаар, олар Федералдыг казначействонун девискээр органнарының бир дугаар кылып турар телевилелдеринге шенелдени эртер.

— Федералдыг казначействонун ажылының кол кезин информация системаларын сайзырадырынче угланган. Информастыг технологияларны келген кижилер-биле ажылга ажылгаар кылдыр бистиң республиканың байдалдарыңа таарыштыр канчаар ажылгап турар силер?

— Биске 1267 албан черлери кээп турар. Оларның-биле шынарлыг ажылдаар дээш программныг хемчеглер болгаш технологиялар, оң иштинде Федералдыг казначействонун автоматчыттыг системаны (ППО АСФК), саң-хөө документизи-биле ажил (СУФД-онлайн) угланган. СУФД-онлайнның кол артык аргазы-биске кээп турар кижилерниң Федералдыг казначейство органнары-

темаларының оператору хүлээлгени күүседип турары билдингир болгай. Бо ажилга эргелел киржип турар бе?

— Дараазында информация системаларын шынгаздырарыңа болгаш хөгжүдеринге эргелел киржип турар: күрүне (муниципалдыг) хереглелдеринге чагыглар кириериниң дугайында медээни кириериниң албан-езузуңуң сайтызын (күрчагыг сайтызын), күрүне (муниципалдыг) албан черлериниң дугайында, күрүне болгаш муниципалдыг телевилер (ГИС ГИП) дугайында күрүнениң информастыг системазының болгаш күрүнениң автоматчыттыг «Эргелел» системазының (ГАС «Управление») албан-езузуңуң сайтызын.

Оларны кандыг сорулгаларга ажылгап турарын кысказы-биле чугаалаайн. ГМУ сайтызы бюджет акша-хөреңгизиниң контролюн болгаш ажыктыг ажылгалын бедидерин хандыраарыңа, күрүнениң болгаш ниитилелдин эптиг болгаш билдингир кады ажылдажылгавыс. Ону албан черлериниң дугайында дыңнадыгы оларның ажил-чорудулганының болгаш өңчү-хөреңгизиниң дугайында медээлерни кириериниң аргазы-биле ажык-чарлыын бедидер сорулга-биле тургускан. Сайт доктаамал хөгжүп турар болгаш бо чылын тургузукчуларның чагырганында четкилерни тургузукчу хуу кабинетин дамчыштыр хевирлеп

99

Россия Федерациязының субъектилериниң аайы-биле эргелелдерниң ажил-чорудулганының дээштииниң талазы-биле ниити рейтингге бо чылдың 9 айларының түңнели-биле бистиң эргелеливис 41-45 дугаар черлерден кудулаваан, мурнуку чылдарның ол үезинге деңнээрге, көргүзүңү 32 санга экижиткен бис.

биле Интернет четкизин ажыглавышаан, бодунун үезинге таарыштыр ажылгаары.

Эргелелдин сөөлгү ийи чылда чорудуп келгени комплекстиг хемчеглери аппарат-программа комплекстериниң турум ажылдаар чоруун, ведомствонун транспорт харылзаазының каналдарының программныг хандырылганын болдурган. Бистиң девискээр килдистеривистиң ведомствонун транспорт четкизиниң каналдарын сота операторунун магистраль каналдарыңа Wi-Max технологиялар езугаар «сөөлгү идигни» ажылгап шилчиткени, ол ышкаш эргелелдин Интернет каналының эрттирилге аргазының улгатканы ППО АСФК-ке операцияларны күүседирин дүргедеткен, келген кижилер-биле ажылдаарыңа, иштики контролду чорударыңа немелде үени ажылдакчыларга бергени.

Сервер дериг-херекселерин чаарткан чорук айтырыгларны ППО АСФК-ке сайгарарын дүргедеткен болгаш келген кижилерге болгаш саң-хөө органнарыңа агар саннардан ушта бижилгени база бюджет акша-хөреңгизин касса операцияларының дугайында медээни 10 шак 30 минута чедир дыңнадырының аргазын тургускан. СУФД-онлайнның сервер дериг-херекселерин солаан чорук ППО СУФД-онлайнның ажылыңа чаа-чаа аргаларны ажиткан, оң дугайында улустун эргелелге кирип турар эки саналдары бадыткап турар.

— Россияның казначействонун күрүнениң дыка хөй информастыг сис-

тургузар арга тургустунган, ол чорук чагырганында албан черлериниң ажил-чорудулганыңа контроль чорудар кылдыр хоойлужулгада доктаадып тургускан хүлээлгезин күүседир арганы тургузукчуга тывыскаан.

Сайтыны шынгаздырарыңа болгаш сайзырадырыңа идепкейлиг киржип, албан черлери-биле дорт харылзааны тудуп, оларга дыңнадыгларны чедирип, сүмелерни берип, медээни сайтыга кириериниң талазы-биле практиктиг дузаны чедирип турар. 2014 чылдың ноябрь 1-ниң байдалы-биле албан черлериниң республикада ниити санының 100 хуузу бүрүткеттинген, медээлер кириери 89 хуу болган. Бистиң эргелеливис 2012 чылда РФ-тиң субъектилериниң эргелелдериниң аразыңа сайтыга медээлер кириериниң талазы-биле он мурнакчыларның аразыңа кирген.

Бо байдалды ажылгап, оларның ажил-чорудулганының дугайында медээни ГМУ-нун сайтызыңа чогуур үезинде болгаш шынарлыг кириер хүлээлгезиниң дугайында албан черлериниң удуртукчуларыңа сагындырайн.

База бир чугула информастыг курлавыр-садып алыышкыннар талазы-биле албан-езузуңуң сайтызы барааннар болгаш ачы-дуза чагыгларының ажык-чарлыг болгаш дээштиг чорудуу хандыраар. Ол сайт 2011 чылдың январь 1-ден эгелеп долу хемчээлге ажылдап эгелээн. Эргелел чагыкчыларның сайтыда кирген чаңгыс аай даңзызынче чагыкчыларны

ЗҮЛДЕНИНҢ БАЗЫМНАРЫ

ра тударының, сайтыга ажылдаары-
е электронуг ат салышкынының
алда дүлгүрлеринин сертифик-
тарын чагыкчыларга тыпсырының
азы-биле ажылды чорудуп турар.
турар хемчеглерге дүүштүр эргелел
формастыг деткимчени көргүзүп,
ылбыр ажылын чорудуп, чагыкчылар
ег киригенде арга-сүмө дузанын
кирип турар.

2014 чылдың январь 1-ден эгелеп
дералдыг 44-ФХ Федералдыг хоойлу
кирип эгелээни-биле сайт аажок
зырап-эглээн. 44-ФХ хоойлу садып
ышкын талазы-биле албан-езуунуң
тызын чаңгыс аай информастыг сис-
а-биле (ЕИС) солурун көргөн, ол
эз системазының кезээ аппаар.

2014 чылдың март 31-ден эгелеп
дералдыг казначейство күрүне ча-
ның сайтызынга банк магадылалда-
ның даңзын тургузуп эглээн. Банк
адылалы дээрге, бир эвес кандыг-
чылдагаандан күүсекчи керээ тала-
биле хүлээлгелерин күүсетпейн баар
за, чээли албан чериниң чагыкчы-би-
санажыр хүлээлгези болур. Даңзыда
-тиң Үндүрүг кодекзиниң 176.1
лүндө көрдүнгөн даңзыда кирген
кыларның берип турар магадылал-
ы кирген.

Күрүне болгаш муниципалдыг
тевирниң күрүнениң информастыг
темазын (ГИС ГМП-ни) республика
вискээринге нептередир сорулга-би-
эргелел бюджеттер орулгаларының
шкарыкчылары болгаш чээли орга-
низациялары-биле ГИС ГМП-ниң кады
ылдажылгазын организастаарының
казы-биле ажылды чоруткан. ГИС ГМП
рефлекчилерниң улуг бөлүүнге бараан
лур, тус-тус кижилер-даа, юридиктиг
рлер-даа ында кирген. Ол система
рефлекчилерге оларга санаан болгаш
арның боттандырганы төлевирлерниң
тайында бүгү медээлерни алыр арга-
тургузуп, төлээни бадыткаар саа-
н документилер көргүспейн, күрүне
лгаш муниципалдыг ачы-дузаны алыр
гени ажылгаарын хандырып турар.

Ону эки билип алыр кылдыр чижек-
н кирип көрейн. ОШАЧКИ бюджет
орулгаларының башкарыкчызы болуп,
А. Монгуш деп хамаатыга администра-
тивтиг торгаал онаанының дугайында
дээни УИН-ни (уникальный иденти-
фикатор начисления) айтыпшаан, ГИС
ГМП-же чоруткан. Күрүне ачы-дузаны-
ның порталында бодунуң «хуу каби-
нединден» аңаа торгаал онааганының
тайында медээни алгаш, А.А.Монгуш
ну төлээр деп шийтпирлээн. Ол тор-
галды терминал дамчыштыр азы чээли
организациязының кассазын дамчыштыр
элеп болур. Торгалды терминал дам-
чыштыр төлээр дээш, А.А.Монгуш УИН-
ни кирип турда-ла, төлевир докумен-
тининг реквизиттери чайгаар-ла көстүп
елер. Бир эвес А.А.Монгуш торгалды
чээли организациязының кассазын дам-
чыштыр төлээрин шийтпирлээн болза,
инчан чээли организациязы ол үеге
дүүштүр А.А.Монгушту торгаанының
дугайында медээни ГИС ГМП-ден не-
дээр. Бо таварылгада чээли организа-
циязы ГИС ГМП-ден саналгалар айты-
р сервисин ажылгаар. ГИС ГМП-тен
А.А.Монгушту торгаанының дугайында
медээни алган соонда чээли организа-
циязы А.А. Монгуштуң төлевир докумен-
тининг күүседир, ол медээ ГИС ГМП-же

чайгаар чоруй баар. Кылган төлевирининг
дугайында медээни А.А.Монгуш күрүне
ачы-дузанының порталында «хуу каби-
нединден» хынап ап болур.

ОШАЧКИ бодунуң ээлчээнде ГИС
ГМП-тен торгалды төлээниң дуга-
йында медээни негээр, ооң соонда
А.А.Монгуш торгаалын төлээн-дир
дээрзинге бүзүрээр. Бюджет орулгала-
рының башкарыкчызы биле чээли орга-
низацияларының кады ажылдажылгазы
бот-тускайлаң болур.

Амгы үеде республикада чүгле
дараазында ийи чээли организациялары
ГИС ГМП-биле долуг харылзааны тудуп
турар: Тыва Республикада Улустуң
банкызы болгаш Связь-Банкызының

99 *Бо чылын тур-
гузукчуларның
чагыргазында
четкилерни тур-
гузукчунуң хуу
кабинедин дамчыштыр
хевирлеп тургузар арга
тургустунган.*

филиалы. ГИС ГМП-ниң талазындан
саналгалар дыңнадылгаларының талазы-
биле информастыг системаның чедир
ажылдап кылдырмаанындан өске чээ-
ли организациялары (Россельхоз-
банкының филиалы, Росбанк болгаш
Ажаалга банкызының кызыл салбыры)
ГИС ГМП-биле кады ажылдажылганы
чаңгыс талалап, ГИС ГМП-же төлевир
кылганының фактыларының дугайында
медээлер чорудары-биле кызыгаарлат-
тынып турар.

Бюджеттер орулгаларының башка-
рыкчыларыга хамаарыштыр алырга,
республикада бюджеттер орулгалары-
ның администраторларының 85 хуузу
ГИС ГМП-биле кады ажылдажылганы
боттандырып турар. А өскелерниң
информастыг системаларын чедир
ажылдап кылып турар ийикпе, азы ГИС
ГМП-же кожарының талазы-биле ажылы
дооскалак болуп турар.

Федералдыг казначействонун мурна-
ды шийтпирлээр кол айтырылгаларының
бирээзи болза, чурттакчы чонга күрүне
болгаш муниципалдыг ачы-дузаны шы-
нарлыг болгаш чогуур үезинде чедирери
дээрзин моон эскерген боор силер.

— **Солаңгы Николаевна, силерниң
системаңарның сайзыралында кан-
дыг перспективалар барыл?**

— Федералдыг казначейство-
нуң салып турар улуг сорулгазы —
«Казначейство-банк» төлевилелиниң
күүселдези болур (ооң күүселдези 2017
чыл деп санап турар). Казначейство-банк
санаашкыннарының дорт киржикчизи
болур ужурулуг. Хөйге көскү тургузуг-
ларның бүгү агар саннары Россияның
казначействонун баланс агар санна-
рынче шилчиур ужурулуг.

— **Ханы утка-шынарлыг болгаш
солун чугаа дээш четтирдвис, эр-
гелелдин тургустунганындан бээр
20 чыл болганы-биле Силерге байыр
чедирдвис.**

— Четтирдим. Силерниң солунар дам-
чыштыр Федералдыг казначействонун
Тыва Республикада эргелелиниң хоо-
чуннарынга болгаш ажылдакчыларынга
байыр чедирип, аас-кежиин, чедирдиш-
кынни күзеп тур мен.

Айыткалга хамаарыштыр үзел-бодалдар, чнелелдер

Кыска бол, тодаргай

Россияның Президентизининг
Айыткалын күрүнениң хамааты-
лары, бистиң болгаш даштыкы
чурттарның политиктиг күште-
ри, бай-хөреңгитеннери делегей
ареназында күчүлүг чурттарның
баштыңы чүнү чугаалаарын идегел,
сонуургал болгаш дүвүрел-биле ма-
нап турган. Россияның чурттакчы-
лары күрүнениң хөгжүлдизи кандыг
янзылыг болурун, политиктер, бан-
кирлер орус акшаның үнези, нефть
өртээ кудулап турда, экономиктиг
таптаашкындан үнерин айыткан
хемчеглер дугайында, даштыкы
чурттар украин болуушкуннары,
киир сөөртүр барааннарга кызаг-
даашкынны россияжи лидер чүү
деп үнелээрин манааннар...

Бо удаада В.Путинниң Айыткалы,
үе талазы-биле арай кыска бол, тодар-
гай сорулгаларны салганын аналитик-
тер демдеглээн. Россия бот-догуннаан
хамаарышпас күрүне болуп хевээр ар-
тар. Экономиктиг будулгазын өйүндө
чурттакчы чон четчип-бышкан нация,
күчү-күштүг чурт бис деп демнежи,
кызагдаашкыннары туруштуу-биле
шыдажып эртип турар дээрзин Пре-
зидент онзалап айыткан.Экономиктиг
хоругларга болгаш Украинада дайынга
доктаагаш,тус болуушкуннар болбаан-
даа болза, Россияның күжүн сулара-
дыр сорулгалыг өске-даа чылдагаан-
нары бистиң удурланыкчыларывыс
чогаадып аар деп, Путин медеглээн.

Чурттуң бирги удуртукчузунуң
илеткелинде экономика дугайында
айтырыг 26 катап көдүртүнгөн. Чурт-
туң валютказы рубль долларга ха-
маарыштыр 36 турганындан 55 рубль
чедир өртээ бадарга, чижең кижилер
ону ажылгап, байып турарын буруу
кылдыр санаан. Нефть өртээ чиигеп,
бир баррель нефть дээш 68 доллар
берип турда, чурттуң экономиказынга
айыыл тургузуп, рубльдин шинээн
бадырып турар чижең кижилерниң
хөдөлишкыннерин болдурбазын бан-
кирлерге кичээндирген. Регионнарың

удуртукчуларын чурттакчы чоннуң эр-
гежок чугула аш-чем барааннарынга
болгаш эмнерге чижең өртектерни
салбазын чедип алырын сагындырган.
Даштыкы чурттарның банкыларында
шыгжаттыг (офшор) акша капита-
лын чуртче кириринге орук ажык:
ол хөй акшаның кайыын келгенин
истеп хынавас, кымны-даа буруудат-
пас, ооң өнчү-хөреңгизин хавырбас.
Офшор дугайында айтырыг ооң-биле
шуут хагдынар. Ол ышкаш бюджет
акшаландырышкынында көрдүнгөн
чаңгыс аай төлевилелдин тудуглары-
ның өртек-үнези коргунчуг аңгыланып
турарын болдурбас херек. Өртектер
1,2,3 катап өзер,ынчалза-даа 11 катап
дээрге, ужуру-дүрүм чок чүве-дир деп,
Президент чугаалаан. Бодунуң бол-
гаш колхоз хойларын ылгавас улусту
тускай сорулгалыг берген күрүне ак-
шазын чөптүг эвес ажылгааны дээш
террорисчи хөдөлишкыннер кылган
ышкаш көөрүн В.Путин дыңнаткан.

Биче бизнеске дыка эки медээлер-
лиг Айыткал болган: чаа тургустунган
бүдүрүлгелерге үндүрүг чингелделе-
ри, бүрүткел эрткен чаа сайгарлыкчыга
үндүрүгден хостуг «чапсарны» бээр
база үш чыл хуусаада эки ажылдаан
бүдүрүлгеге үш чылдың нүүрүндө
хыналда кылбас. Президент хынал-
да-хайгаарал органнарының ажылын
чурумчудуп, күрүне даңзызынга киир
бижээн сайт ажыткаш, кажан, кандыг
хыналда эрткенин айтыры чугула деп
санаан.

Айыткалда оон өске айтырылгар-
дан база бир кол солун черни оруктар
тудуу, септелгези ээлеп турар. Мында
эки чүүл көдээ, муниципалдыг чагыр-
гага хамааржыр оруктарга дээш элээн
хөй түңнүг акша үндүрүп турар.

Ниитизи-биле Президентининг 21
дугаар Айыткалы чурттуң политиктиг,
экономиктиг туружун, хөгжүлдизининг
угланышкыннарын тодараткан чугула
документ болуп төөгүгө артар.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ болгаш ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕ- РОЛОГ) ЭМЧИЗИНИНГ хүлээп алышкыны.

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00. Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.
Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де
Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскан.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгизин

бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажылгаары-би-
ле чээлини бээр. Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Мөгейиг

Мээң ынак, чаптанчыг, чараш уруум Ондар Сумьяа Март-ооловнаны сөөлгү
орукче үдежи, ажыг-шүжүмүнү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг
дузаны каткан Кызыл, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бии-Хемден келген хөй санныг
төрелдеримге, катааттарымга, кат-иелеримге база бодумнуң кады ажылдап ту-
рар эштерим №1 дугаар СИЗО-нуң ажылдакчыларынга, чаңгысклассчыларымга,
чаңгыскурсчуларымга четтиргенимни «Шын» солун таварыштыр илереттим.
Ол ышкаш уруумнуң кады өөренип турган эштеринге, Томск хоорайда Рос-
сияның Правосудия академиязының 3-ку курсчуларынга, башкыларынга база
Кызылдың предпринимательство техникумнуң 2 дугаар курстун сургуулдарынга,
башкыларынга четтиргеним илэреттим.

Ачазы Ондар Март-оол Дакар-оолович.

Эртемнерни номдан тывар

«Бир эвес чырык черге бодуңарның изиңерни арттырып каарын күзээр болзуңарза, сураглыг чогаалчы азы эртемден, онза бир чаа чүүлдүң чогаадыкчызы, тургузукчузу болуру албан эвес. Ниитилелге төлөптүг ажы-төлдү, хамаатыны, оолду, уругну, ада-иени өстүрүп, кижизидип кааш, бодуңарны эки чүүлдү кылдым деп бадыткап болур силер».

В.А.Сухомлинский.

Уругларын мөзү-шынарлыг, күш-ажылга ынак, амыдыралына кызымак, чүткүлдүг кылдыр өстүрүп кижизидер ада-ие хүлээлгезин төлөптии-биле күүседип чораан ада-иелеривистиң ачы-буяны-биле хөгжүп, Тыва чуртуну сайзырап орат.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суурда Маадыр-оол Монгушович биле Чечекмаа Баазаңовна Демирчан олар иелээн — дээди эртемниг хоочун башкылар. Маадыр-оол Монгушович — төөгү, а Чечекмаа Баазаңовна тыва, орус дылдар болгаш чогаал башкызы.

Амыдыралда өг-бүлө бүрүзү ылгалдыг. Ада-иениң сонургалындан ажы-төлдүң кызымаккай, идепкейжи чоруу дыка хамааржыр. Чижээлээрге, Демирчаннарның аныяк өг-бүлөзи Улуг-Хем кожуунга Маадыр-оол Монгушовичиниң төрөөн черинге, үнүш-дүжүт, ногаа аймаа тарып өстүреринге агаар-бойдузу таарымчалыг черге чурттап эгелээн. Ажылының аайы-биле оон соонда Мөңгүн-Тайга

кожуунга Чечекмаа Баазаңовнаның төрөөн чуртунга көжүп келгеннер. Мөңгүн-Тайганың агаар-бойдузу кадыг-ширин, соок, ногаа аймаа үнмөс чер-ле болгай. Ынчалза-даа олар аныяндан кылып чаңгыга берген ажылын салбайн, ногаа аймааның, тарымал чечектерниң, катчимистиң үрезиннерин, дөстөрүн эккеп өстүрүп, шенеп эгелээн. Оон түңнелинде картофельдин, морковтуң, укроптуң, согунаның, свекланың, тарымал тооруктуң, редисканың, огурецтин, эм үнүштер: ыт-кадының, шеңне чечээниң, чыжыргананың, инек-карааның эвээш эвес дүжүдүн чыл санында ажаап ап турар апарганнар. Оон аңгыда өске мал-маганы-биле дагааларны, тоолайларны каттай азырап өстүрүп турарлар.

Оларның өг-бүлөзінде эң-не онзагай чүүлү — номга ынакшылы. «Уругну номдан чаа чүүлдү билип, номчуп алыр кылдыр чажындан өөредип каарга, боду ала-чайгаар сонургап номчуттунарның сундулуг апаар. Номчуттунар кижиге багай

чаңчылдарга алыспас: арага, таакпы, наркотиктер ажыглаар чорукка кажан-даа удур болур» — деп, Чечекмаа Баазаңовна чагып чугаалап олурар. Номчулганың кижиге ажыктыг талазын билир болгаш уругларын база ынчаар өстүрүп, кижизидип алган. Оларның дун огу Майдыр — бөдүүн дузалакчы кадарчы-даа болза, Мугур-Аксы суурнуң эң-не идепкейлиг номчукузу. Хостуг үелеринде холундан ном салбас, үргүлчү номчуттунуп олурар, уруу Долаана — дээди эртемниг психолог башкы, ортун огу Дайгыл — башкы эртемниг, ОБЯ ажылдакчызы, дөрт дугаар огу Марат — дээди эртемниг юрист, хеймери Мерген — дээди эртемниг хирург эмчи.

Ном номчуур кижиниң иштиги сагыш-сеткили байлак, делгем болур, ынчангаш ол хүн бүрүнүң амыдыралына эки чүүлдү чедип алыр дээш кызымак, чүткүлдүг, ажылгыр-кежээ болуп өөренир, ала-чайгаар кижизиг, эки чүүлдү сагып чоруурунга чаңгыга бээр.

Ажы-төлүвүс күрүнөвиске, чонувуска ажыктыг кижиге болзун деп бодаар болзувусса, оларны чажындан эгелээш харысалгалыг чорукка, бот-идепкейлиг, номга хандыкшылдыг болурунга кижизидер херек. Езулуг-ла үлегерлиг өг-бүлелер ынчан төрүттүнер.

Рада ДЕМЧИК.

«Чалгын-чакпам болуп чор сен, тыва дылым»

*«Тыва чон - чоорганың,
Тыва дыл — кызыл тының,
Тыва чер — төрөөн чуртун.
Олар үш сагызының болур эвес бе, оглум».*
А.Даржай.

Чырык чер кырынга кижиге бооп чаяаттыг амытанга эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүл — төрөөн дылы. Төрөөн дылы кижиге ада-иени дег эргим. Чүге дээрже кижиге иезиниң аа сүдүн эеп чыда-ла, «авай», «ачай» деп эргим сөстөрүни төрөөн дылынга бир-ле дугаар адап, танып билип алыр. Чаш кижиниң доругуп өзеринге ада-иениң дорт салдары дег, төрөөн дылы база кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралына, долгандыр турар өртемчейни угап билип алырынга эң-не кол болгаш чугула черни ээлеп турар.

Төрөөн дыл чок болза, кижиниң угаан-сарылы-даа сайзыравас. Чаш, элээди, аныяк, улуг-даа кижиниң угаан-бодалы хүнден хүнче төрөөн тыва дылының ачызында сайзырап олурар. Чүге дээрже бистиң угаанымыс бүгү-ле билигни сөстөр-биле шигээдип алыр бодалдарымыс база-ла сөс, домак-биле илередир бис. Өөрүп, хөглөп-даа турар болзувусса, ону чүгле сөстөр-биле илередир бис, муңгарап, муңчулуп-даа турар болзувусса, ону база сөстөр-биле эдип чазаар бис. Ынчангаш бистиң өгбелеривистиң төрөөн дылын — кызыл тын, амы-тын-биле деңнеп көрүп турары мерген угаадыг-дыр.

Кандыг-даа эртемни (сан, даштыкы дылды) кижиге өөренип алырда, чүгле тыва дылының ачызында шигээдир, ол маргыш чок. Чаа үениң кижизинге орус, англи

дылдарны, математиканы, информатиканы эки билген турары чугула. Чүге дээрже хөгжүлдениң негелдези ындыг. Ынчалза-даа төрөөн дылды кажан, каяа-даа сөөлгү одуругга салып болбас. Ол кончуг айыылдыг. Төрөөн тыва дылының ачызында өртемчейни билип, эртем-билигни шигээдип алгаш, угаан-бодалымыс сайзырай бергенде, төрөөн дылын «сөөлгү» деп санаары чөптүг эвес.

Төрөөн тыва дылын хүндүлээр, тыва чонунга ынак болуру, Тыва чуртунга чоргаарлары дээрже, кижиниң карак чивеш хире назынында дээди каасталгазы, камгалалы-дыр. Бо бүгүнү өөреникчи бүрүзүңе угаадып өөредир болгаш кижизидери — төрөөн дыл башкызының сорулгазы ол. Ылап-ла уругларны тыва чонун, тыва дылын, чер-чуртун шын үнелеп билир кылдыр өөредип, кижизидип каар болза, кижиге кажан-даа доора орукче кирбес, төрөөн чону, чурту дээш сеткилинден сагыш човап билир, ак сеткилдиг, бурунгаар хөгжүлдеже үзел-бодалдыг төрөөн чуртунуң төлөптиг ээзи болур.

Төрөөн дылды чедимчелиг өөредиринге эң-не кол черни сөс-биле ажыл ээлеп турар. Чүге дээрже сөс бүрүзү аңгы-аңгы билишкени илередиринден аңгыда, чаңгыс сөстүң аңгы-аңгы доора уткаларга ажыглаттынары угаан-медерелдин ханы боданышкынының оруун

ажыдып турар. Сөстүң уткаларын, тургустунар аргаларын уругларга өөредир оларның сөс курлавырын байыдарына, бодалдарын четче, тода илередип билиринге, чугаа-домааның чечен-мерген болурунга база даап боданышкынының сайзыралына, чарт угааныг болурунга салдарлыг.

«Башкы» деп төлөптиг сөстү эдилеп, ажылдап чоруур кижиге эң-не кол чүүл — ажылынга бүгү-ле сеткил-сагыжы-биле бердинген болуру. Башкы деп кымыл ол? ... Ук сөстү чамдык эртемденнер башкарар, баштаар деп сөстөр-биле төрөлдештирип, моол дылдан үлегерлеттинген деп санап турар (Б.И.Татаринцев). Ынчалза-даа эрте-бурунгу түрк өгбелеривис ол-ла сөстү «Башыш» деп хевирге ажыглап чораан. Амгы тыва дылда бакылаар деп сөс-биле холбаалыг. Мээң билип чоруурум-биле, башкы кижиге өөреникчинин сагыш-сеткилин, угаан-бодалын бакылап көрүп, оон дүвүрээзинин, өөрүшкүзүн деңге үлежип чоруур ужурлуг. Башкы кижиге өөреникчинин бодунуң төрөөн төлү дег көрүп, сагыш човап, оон идегелдиг, бүзүрелдиг даянгыжыгы болур болза, ажыл-ижи чогуңгур, ийи таланың эп-сеткили, сонургалы катчып, үзел-бодалы чаңгыс угланышкыны апаар.

Төрөөн дылымга, чонумга, чуртумга ынак болганым — мээң ажы-төлдү өөредир болгаш кижизидер берге ажылымны, чонум мурнунга хүлээлгемни төлөптии-биле күүседиримге дуза болуп, мени чалгынналдырып чоруур күш-түр.

Чечекмаа ДЕМИРЧАН,
тыва дыл башкызы.

Ус-шевер башкы



А.ЛАПЧАА.

Адам Анато́льевич Лапчаа Ак-Довурактың башкы училищезин дооскаш, 2001 чылда Бай-Тайга кожуунну Шуй школазынга оолдарның күш-ажыл башкызы бооп, күш-ажылчы надарын эгелээн. Оолдарыаштан болгаш чымча демирден амыдыралга эгежок чугула янзы-бүрү э-септи кылдырып өөредитурар.

Адам Анато́льевичини өөреникчилери — делгелгелерниң идепкейлиг кижикчилери. Республикада чылдың болуп эртип турар оолдарның холдан кылган ажылдарының «Ус-шеверле хоорайы» мөөрейге 8 «а» класстың өөреникчизи Салгал Сотпа эки түңнелдиг бооп, кожуунга — 1-ги черни а республикага 2-ги черни алган. 9-ку класстың өөреникчизи Чингис Кургек ол-ла мөөрейге кожуунга 1-чи черни алгаш, республикага 3-кү черге төлөптиг болган.

Аныяк башкының ажыл-ижинге моон-даа сонгаа чедиинкинерни күзедивис.

О.ИРГИ

Шуй ортумак школазының директорунуң оралакчызы.



«Город мастеров» мөөрейниң 2-ги шаңналын алган Салгал Сотпа. Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ажылынга бердинген

Бистиң Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал школазының коллективинде улуг башкылар хөй. Ынчалза-даа оларның аразында эр хиндиктиг башкылар санны.

Орус дыл болгаш чогаал башкызы Владимир Манзырыкчиевич Тумат дугайында бижикседим. Башкы Кызылдың педагогика институтун бот-өөредилге-биле дооскан. Ажылынга бердинген, харысалгалыг, дээди категорияның бедик арга-дуржулгалыг башкызы. Владимир Манзырыкчиевич хөглүг-баштак чаңныг боорд негелдези улуг, шыңгы. Башкының сонургалдары хөй. Ыяшка чараш чуруктарны оюп чуруурунга, парлаарыны ынак. Кожуунга суурлар аразында темалыг концерттер башкы албан киржир. Баянга ойнаар, шериг ырылар чараш күүседир. Владимир Манзырыкчиевич — спортту хоочуну. Чадаг чарышка, хаакка, черниң уг-шин тывырынга, волейболга, тенниске кожуунда, республикада шыырак спортчу башкыларның бирээзи. Республикада кожуунга чылдың-на эрттирип турар башкылар слеттериниң идепкейлиг киржикчизи.

Башкының амыдыралында идегелдиг чөлөнгийжикады чурттаан эжи Байлаң Дарый-Хуураковна Тумат база башкы мергежилдиг. Ол — бирги категорияның математика болгаш физика башкызы. Оларның ийи огу, ийи кызы — база башкылар. Улуг уруу Юли Самбуу — Кызылдың 15 дугаар школа-гимназиясында эге класстар башкызы. Ортун уруу Анай-Хаак Донга — Ак-Тал ортумак школазында бирги категорияның башкызы. Огу Алим ТКУ-нуң күш-культура факультетин дооскаш, Чеди-Хөл кожууннуң бичии болгаш элээди уругларның спорт школазынга удуртукчулап, башкы болуп эге базымнарын эгелээн. Хеймер огу Юли ТКУ-нуң көдээ ажыл-агый факультетин чедиинкини дооскаш, Улуг-Хем кожуунда амыдырап-чурттап турар. Ажы-төлүнүң башкылар болганы — эки кижизидилген үре-түңнели.

А-Х. В.ДОНГА

Кадыының байдалы кызыгаарлыгда, өске кызыгаарлар турбас уjurлуг

истиң ниитилелде кандыг-кыжылар бар, оларның ара-бичизинден инвалидлар база түр када бертик-ел апарган (чижээ, будун алгаш) уруглар бар. Бо ларны өөредир апаар. Арыг аргалар-биле? Ол дунда Тываның Өөредилге аш эртем яамызының чада диагностика база кон-тация төвүнүн директору ма Шөмбүлдеевна Седи-чугаалашкан бис.

О төп өзүлде сайзы-үе-чергезинден озал-кыкынныг 18 хар чедир лар-биле ажылды чорудуп-р. Чижээ, школада баш-ары уругну өөредип чадай-теш, ада-иезинге чугаалай-х: «Силерниң урууңарны едирди дыка берге-дир, ки-гей чок, кичээл үезинде-ктенир, чугаа дыңнавас, учал, чаа теманы сактып шыдавас» — дээш, диа-гностика болгаш консультация-нге барып хынадырын сү-зэр. Аңаа уругларның-н-медерелин, кичээнге-ин, сактып алырын болгаш-а-даа онзагай талаларын-ай электроннуг аппарат-кынаар, ооң түңнели-биле-гүн специалистери уругну-дыг хевирге, кайы школага-едир талазы-биле ада-иеге-асүмени бээр.

Уругларның мындыг бай-дарлыг апаарының кол-дагааны — иштики болгаш-тыкы факторлардан ха-ржыр. Чаш кижии незиниң-инге боттанып турар үеде-зы кандыг-бир халдавыр-

лыг аарыгдан аарып турган, гипоксия, кислород чедиш-пейн турган, азы божудулга-үезинде дунчугуп үнген (ас-фиксия) болза, ооң түңнели-төп нерв системазынга сал-дарлыг болур болгаш бир-ле-чугула нерв, азы элээн каш-нөв үрелип болур. Оон аңгыда-шээр аарыглардан аныктар-хөй аарып турар. Черле ынчаш-ада-иениң кадыкшыл байда-лы чаш төлүңге канчаар-даа-аажок улуг салдарлыг. Ынчангаш-чаш уруг кан кадык төртүтүн-дээр болза, ие кижиниң бодун-кадыкшылы дээш база ие-чаштың-кадыгы дээш эмчилерниң хары-с-салгазы дендир улуг-дур.

Кадыы кошкак инвалид уру-гларны бажыңында өөредип-турар, ындыг уругларның саны-республикада 454, өөредилге-ни ырактан чорудар (дистан-циялыг) хевир-биле 135 уруг-өөренип турар. 2009 чылда-Россияга «Инвалид уругларны-дистанциялыг өөредир» деп-күрүне программасы хүлээп-ал-дынган. Ол езугаар уругларның-бажыңнарында компьютерлер-ни тургускан, ында веб-каме-раларны кириген. Самагалдай, Шагаан-Арыг, Кызыл-Мажалык болгаш Кызыл хоорайның-4 дугаар школазында курла-выр төптөрү тургускан, моон-тура башкылары уруглар-биле-компьютер дамчыштыр харыл-зашкаш, онаалгаларны бээр, хынаар, оларның-биле чугаа-лажыр. Уругларны канчаар-өөредип турарын Москва безин-хынаар эргелиг, чүге дээр-ге кичээлдер компьютерниң баа-зазында шыгжаттынган.

Амгы үеде бо хевирлерден-аңгыда, уругларны инклюзия-аргазы-биле өөредир байдал-нептереп эгелээн. Бо хевир-шагда-ла Англия, Дания, Гол-ландия дээн ышкаш Европа-чурттарынга тыттып келген-болгаш сөстүң бодун очул-дурарга, кириштирер дээн. Бөдүүнү-биле тайылбырла-рга, инвалид уругну тускайла-тынган школага эвес, а анаа-уруглар өөренип турар, ниити-билиг школазынга үе-черге-лериниң аразынче кады ки-риштирип өөредир. Кызылда-ындыг кижик бар: дүлей уруг-лар школазында информатика-башкызы анаа школа дооскан, ада-иези оглун үе-чергелери-ниң аразынче өөредип алыр-бис дээш тускай школага бер-бээн. Кадыының байдалы кы-зыгаарлыг уругларны ниитилел-ден аңгылаан херээ чок, олар-үе-чер-ге-биле бир дөмей, хостуг-ки-жилер кылдыр өзер уjurлуг.

Россияда «Аралажырының-таарымчалыг байдалы» (До-ступная среда) деп програм-ма база бар. Ында шимчени-ри берге, карааның көөрү, ку-лааның дыңнаары багай дээш, оон өске-даа кадыында кемни-г кижилерни ниитилел амыды-ралынче ижиштирип киририн-ге таарымчалыг байдалдарны-тургузар хөй-ле эки хемчег-лер көрдүнгөн. Тывада ин-клюзивтиг өөредилгени Кызыл-хоорайның 4, 11, 12, Каа-Хем-суурнуң 1 дугаар, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Чадаана, Кызыл-Мажалык, Самагалдай школа-ларында боттандырып турар. Ында пандустар, туттунгуш-

тар кылдынган. Черле ынчаш-шупту инвалидтерге бо талазы-биле сбербанкының салбыр-ларын, аптекаларны эки деп-демдеглеп болур. Ында тускай-кнопкалар безин бар, ону ко-ляскада инвалид кижии басып-тарга, ажылдакчылар халчып-келгеш, аңаа дузалажыр.

Ооң-биле чергелештир ин-валид уругларның шуптузун-инклюзивтиг хевирже хаара-тудары болдунмас. Мынчал-дыр өөредиринче эмин эрттир-чүткээн-даа херээ чок. Чүге-дээр, байдалдар аңгы-аңгы: бир уруг тускайжыткан (кор-рекциялыг) школага өөренир-ге эки, өскези — анаа школа-га өөренирге эптиг. Кадыының-байдалы кызыгаарлыг уруглар-га Кызылда 10 дугаар, Черби, Кызыл-Арыг, Хөндергей, Ак-Довуракта школалар тускай-жыттынган болуп турар.

Ынчангаш инвалид уруг-ларны эмневишаан, өөретпи-шаан, ниитилел амыдыралын-че идепкейлиг кириштирер, хо-орулчак, хагдынчак аажы-чанарны-хоюглаар дээш оларны долган-дыр турар кижилер — башкылар, өөреникчилер, ада-иелер шупту-сагыш салыры чугула. Ынчан-бот-боттарын хүндүлежири, бил-ири (модада кирген толерантность-деп сөс), уругта бар талантылар-ны ажыдары, үе-чергезин өттүнүп-өөренири, олар-биле чугаалажып-билири, найыралдажыры дээн-ышкаш билишкениңер кадыы-кошкак уругларның өзүлде сай-зыралынга кончуг улуг рольдуг-болур. А кадык уругларга кээр-гел, дузааргак, чымчак сеткилди-хевирлээр.

Инклюзивтиг өөредилге-чаа-ла эгелеп турар болгаш-шиитпирлээр уjurлуг айтырыг-лар ам-даа эндерик. Чижээ, ин-валид уругну школага чедип-алгаш чоруур кижии, ону база-даштыкы сөс-биле «тьютор»-деп турар, кым болурул? Ам-дээрэинде уругларын авала-ры чедип чоруп турар. Чаа-ла-ийи-чаңгыс пединиверситет-те тускай тьюторлар бөлүүн-өөредип эгелээн. Анаа школа-ларга инвалид уругларга дыш-таныр тускай өрээлдер база-турар уjurлуг. Школа назыны-четпээн инвалид уругларны кан-чаар өөредир? Садиктерге-кандыг болур уjurлугул? Чамдык-садиктерде амдызында чүгле-логопед бөлүктөр барын бил-ир бис. Мындыг чергелиг амыды-рал-чы айтырыглар ам-даа хөй.

Кандыг-чүү-даа бол, инклюзия-талазы-биле баштайгы базымнар-эгелээн. Кол-ла сорулга — ка-дыының байдалы-биле арга-ши-нээ кызыгаарлыг уругларга ни-итилел амыдыралында кандыг-даа-кызыгаарлар турбазы. Олар — кадыының талазы-биле онзагай-талалары бар дээрден башка, кым-биле-даа дөмей, ниитилел-дин бүрүн эргелиг хамаатылары. Ынчангаш оларның эртем-билиг-chedип ап, кадыкшылын экижидип, хостуг чурттаарында бүгү-ле таа-рымчалыг байдалдарны күрүне-органнары тургузуп бээр уjurлуг, ынчангаш аңгы-аңгы программа-лар дамчыштыр ол сорулганы-чедимчелиг боттандыраарыне улуг-кичээнге салдынып турарын эки-угланышкын деп демдеглээр-апаар.

Надежда ЭРГЕП.

ДОШ: оваарымчалыг болуңар!

Кыштың соогу келгени-биле-нер, хөлдөр кыры дошта-н эгелээн. Оваарымчалыг-бас болза, кижилерге ол-ылды тургузуп турары бил-тир. Дош кылыннаар үе-ге-ир хемнер болгаш хөлдөр-ырга чорууру айылдыг. Ынчангаш Тыва Республика-н Чазаа бо чылдың декабрь-ден 2015 чылдың апрель 1-ге-дир республиканың девиси-ринге «Чуга дош» деп про-лактиктиг операцияны эрт-терин чарлаан.

Декабрь 3-те ТР-ниң Ха-аты камгалал болгаш онза-йдалдар херектериниң та-зы-биле агентилелиниң ди-л-тывар отрядының даргазы-Валерий Сарыг-оолович Хо-валта удурткан бөлүк Кызыл-жууннуң Кара-Хаак кежи-н дош кыры-биле кежер-уун хынаан. Ооң түңнелин-эрик кыдыында тайылбыр-мыралар, айыыл-ондак ду-йында сагындырыглар, дош-и доңмаан турда, транспорт-маан кежерин хораан тускай-демдектер чогу база дош кы-рынга чоруур орукту демдег-лээни илерээн. Ол талазы-биле чедер-четпестерни дарый-тер кылыр бижимел сагын-дырыгны Кызыл кожуун ча-ргазының даргазы Валентин-данга кылган.

Ол үеде элээн автомаши-

налар аргыжып эрти. Чолаа-чыларның хөй кезин дошка-айыыл чок чоруктуң дүрүм-нерин эки билер болду. Ын-чалза-даа тускай демдектер-чогу-биле чамдык чолаачы-лар агентилелдин ажылдак-чыларынга кээп, дош кыры-биле кежиң болур, болбазын-айтырып турдулар. Хыналда-үезинде дош кырынга 2 ав-томашина уткуштур халдып-келгениниң түңнелинде кызаа-орукка каржып эртип чадап, элээн үе дургузунда хемниң-ортузунга турган. «Дүрүм езу-гаар дош орукка автомашина-ның бирээзи эртпээн шаанда-өскези манаар уjurлуг. Бо-хүн доштуң кылыны 20 см-метр чеде-даа берген болза, чаңгыс черге 2 автомашина-айыылдыг байдалды тургузуп-болур» — деп, Валерий Хо-валта автомашинаның чолаачы-лыг автомашинаның чолаачы-зынга тайылбырлады. Чолаачы-бодунуң талазындан бо дүрүм-чугула сагыырын аазады. Чамдык-чиик автомашиналар чорук-ки-жилерин дүжүрбейн кежиң-бар чорааш, агентилелдин-ажылдакчыларын көргөш, хем-ортузунга дүжүрүп турганын-база көрдүвүс.

Кызыл кожууннуң чагыр-га даргазының амыдырал хан-дырылга талазы-биле оралак-чызы Эрес Оруспайның чугаа-зы-биле алырга, Кара-Хаак,



Черби, Ээрбек, Сукпак, Баян-Кол-суурларның чагырыкчылары-биле неделя санында ужура-жып, профилактиктиг тайыл-быр хемчеглерни, рейдилерни-эрттирип турарын чугаалааш, ажылдаар планын көргүстү. «Дош кыры-биле кежериниң-тускай демдектерин тургу-зуп каарга, неделя четпейн, ону үрөп кааптар» — деп хо-мудалын илеретти. Чурттакчы-чоннуң айыыл чок чоруу дээш-ажылдарны улам күштелдире-ри чугула дээрзи билдингир.

Хемни автомашиналыг-кежиң турар улус айыыл-ха-лапка таваржып болур. Ынчан-гаш чолаачылар кезек дүрүм-нерни сагып, сактып алыр уjur-луг. Дош кыры-биле кежерин-тускай демдектер азы би-жик-биле хоруп каан болза,

ынаар чагдавас херек. Доштап-кежер апарза, чорук кижилерин-дүжүргөш, машинаның эжи-терин ажыдып алыр. Кандыг-бир чылдагаан-биле хемни-кежер апарза, ооң дожунуң-быжыын хынап, шыныгып, хынап аары чугула.

Доштуң айыыл чок кылыны:

- чадаг кижилерге — 7 см эвээш эвес;
- аъттыг кижиге — 12-13 см;
- чиик автомашинага — 19-26 см;
- чүктүг автомашинага (УАЗ) — 25-34 см;
- ГАЗ-51 — 25-44 см;
- ЗИЛ-130 — 34-45 см;
- Тракторга — 52 см эвээш эвес.

Доштуң кылынын айткан-даа болза, хемнер дески эвес,

үезинде деңге доңмас болган-да, хемнерниң кежер черле-ринде дош кошкак болгаш-chedир доңмаан черлер бар-бооп болур.

Балыкчыларны база са-гындырып, дошка айыыл чок-чоруктуң дүрүмнерин айтыр. Дош кырынга чаңгыс черге-ки-жилерниң бөлүгүлери, чүк-чыбыры айыылдыг. Дошту де-жиң өрүмнээрде база хынамчалыг-болур уjurлуг — онгаржыгаш-тар аразы ырак болур: чаңгыс-черге хөй оок өрүмневес. Балык-тап оор черинер өске балык-чыларга азы кижилерге көстүп-турар уjurлуг. Бодунга узун-ыаш азы хендир ап чорууру-чугула.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң-төвү Мугур-Аксындан 110 км-ырак черде Хиндиктиг-Хөлге-балыкчыларның «УАЗ» мар-калыг автомашиназын ТР-ниң-Онза байдалдар яамызының-дилеп-тывар отряды дош-адаандан ужулган. Ынчангаш-дош кырынга оваарымчалыг-болуп, кичээнгеиңер черле-ышкынмаңар. Баш бурунгаар-дараазында кандыг чүүл болу-бээрин кым-даа билип шыда-вас, ынчангаш айыыл чок чо-руктуң дүрүмнерин сагып чо-руңар!

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган-чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

«2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарның сүмелерин бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. «2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарның сүмелерин бадылаар (мында кошкан).

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Баштыңы, Тыва Республиканың Чазанче, Тыва Республиканың яамы-

ларынче, Тыва Республиканың Саналга палатазынче, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының баштың-нарынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай

2014 чылдың ноябрь 19

№137 ДХД-II

2014 ч. 11-19-та Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) №137 ДХД-II доктаалының капсырылгасы

«2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарның сүмелери

2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур санаашкын-нарын кол-кол көргүзүглериниң дугайында Тыва Республиканың экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Е.В. Каратаеваның илеткелин, «2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың саң-хөө сайыды О.С. Достайның илеткелин, а ол ышкаш республика бюджетиниң дугайында хоойлу төлөвилелинге түңнелдерниң талазы-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы В.К. Хомушкунуң медээзин дыңнааш, хөй-ниити дыңнаашкыннар-ның киржикчилери дараазында чүүлдерни демдеглээн.

Бюджет болгаш үндүрүг политиказының кол-кол угланышкыннарын Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралыга айтылгалдарына, Россия Федерациязының Президентизиниң 2012 чылдың май 7-де чарлыктарына, Россия Федерациязының Бюджет кодекзинге дүүштүр тургускан.

Күрүне политиказының аңгы-аңгы адырларга башкарылганын сорулгаларын боттандыраарының үндезин чепсээ күрүне программалары болуп турар. Хоойлу төлөвилелинде 2015 чылда акшаландырышкынның ниити хемчээли 13897106,8 муң рубль түңнүг 30 күрүне программаларын, 2016 чылда — 14237636,4 муң рубльди, 2017 чылда — 14089605,0 муң рубльди көргөн. 2014 чылдың бюджетинге деңнээрге, күрүне программаларының күүселдезинге республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң хемчээли 3885775,3 муң

рубльге көвүдээн, 2015 чылда республика бюджетиниң программа чарыгдалдарына үлүү 72,17 хуу четкен.

2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң кол-кол көргүзүглерин 2015-2017 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур санаашкыннарына үндөзүп тургускан.

2015 чылда республика бюджетиниң орулгаларын 18841,2 млн. рубльге, чарыгдалдарын—19254,1 млн. рубльге көргөн. 2015 чылдың республика бюджетин чарыгдалдарны орулгалардан 412,9 млн. рубльге ажып турар кылдыр тургускан.

Хөй-ниити дыңнаашкыннарның киржикчилериниң сүмелээри болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралына:

«2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелин чугалажыр болгаш хоойлуда доктааткан чурум болгаш хуусаа езугаар хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Чазанга:

Тыва Республиканың девискээринде кады акшаландыраарының программаларын күүседире-биле федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизин хаара тударының талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнары-биле ажылды уламчылаар;

чарыгдалдарның камналгалыг чоруун бедидериниң, ооң иштинде күрүне политиказының мурнады көөр угланышкыннарын күүседириниң, экономиктиг харылзааларның бүгү киржикчилериниң ажыл-чорудулгазының, эң чугула, кол кезээн 2012 чылдың май 7-де Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарында доктаадып тургускан

хемчеглерниң күүселдезиниң дээштиин бедидеринче угланган социал-экономиктиг чарыгдалдарны чедип алырының талазы-биле ажылды уламчылаар;

бюджет болгаш үндүрүг политиказының кол-кол угланышкыннарының күүселдезин хандыраар;

республика бюджетиниң ажык-чарлыг болгаш көскү чоруун экижидериниң талазы-биле ажылды уламчылаар;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының ажыктыын үнелээриниң көргүзүглеринге мониторинг талазы-биле ажылды уламчылаар;

республика бюджетиниң кол башкарыкчыларының саң-хөөнү эргелеп-башкарылганын боттандырып турарының шынарына мониторингини уламчылаар;

бюджет инвестицияларының ажыктыын бедидерин, ооң иштинде бюджеттин көрдүнгөн черлерин инвестиция тыпсырының сорулгаларына дүүштүр долу хемчээлге күүселдезин хандыраар;

күрүне-хуу черлер кады ажылдажылгазының аргаларын Тыва Республиканың девискээринге сайзырадырының талазы-биле ажылды уламчылаар;

бюджет инвестицияларының, а ол ышкаш инвестицияларны болгаш күштүг болуп турар үндүрүг чиигелдерин хаара тударының талазы-биле күрүне деткимчезиниң хемчеглериниң ажыктыының сайгарылганын кылыр талазы-биле ажылды чорудар;

социал хүлээлгелерниң күүселдезиниң болгаш республика бюджетинче 2013-2014 чылдарда күрүне деткимчезин алган бүдүрүлгө адырларында үндүрүг кирилделериниң күүселдезинге сайгарылганы кылыр;

инвестицияга таарымчалыг байдалдарны тургузар болгаш Тыва Республиканы инвестицияның сонуургаар чоруун бедидер, эртем төлөвилелдерин сайзырадырының болгаш деткириниң күсели-биле инновация системазын тургузар, инновация ажыл-чорудулгазына деткимче көргүзер талазы-биле ажылды уламчылаар; сайгарлыкчы идепкейни улам ыңай сайзырадырына байдалдарны тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар, кол кичээнгейни биче болгаш ортумак бизнести сайзырадырына угландыраар; күрүне программаларын чогуур үезинде хүлээп алырын болгаш бадылаарын хандыраар;

Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизиниң ажыглалында кирген орулгаларында тургустунган курлавырларының ажыглалын барымдаалап республика бюджетиниң үндүрүг эвес орулгаларына кирип турар эдилгелерни сайгарар.

3. Тус чер бот-башкарылга органнарына:

муниципалдыг тургузугнуң бюджеттерин ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планын үеде чугалажып база

хүлээп ап турар үеде бюджет акша-хөреңгизин камналгалыг болгаш чөптү чарыгдалдарының чурумун хандыраар муниципалдыг ачы-дузаны бедидериниң ажыктыын бедидерин, а ол ышкаш тус бюджеттериниң орулгалыг кезээ калбартырын болгаш быжыгларын барымдаалаар;

тус чер бюджеттериниң орулгалыг кезээн өстүрериниң, өнчүнүң бүгү хирлериниң бүдүрүлгелериниң ажыктыг ажылдаарына байдалдарны тургузарының талазы-биле ажылды до таамал чорудар, кол кичээнгейни бил болгаш ортумак бизнести сайзырадырына, инновация төлөвилелдериниң күүселдезинче, ажылдаар чаа-чолуттарны тургузарына угландыра тус чер бюджеттериниң үндүрүг кезээ улгаттыраарының, тус чер бюджеттеринче бедир төлөвес чоруктарны кызыраарының талазы-биле хемчеглерин ажылдап кылыр;

муниципалдыг тургузугнуң девискээринде ажылдап турар болгаш бюджет акша-хөреңгизинден деткимче ап тур бүдүрүлгелерниң саң-хөө ажыл-аг чорудулгазының мониторингиниң организастаар, социал хүлээлгелерин болгаш тус чер бюджетинче үндүр кирилделериниң күүселдезиниң сайгарылганын кылыр;

тус чер бюджеттериниң ажык-чарлыг болгаш көскү чоруун экижидериниң талазы-биле ажылды уламчылаар;

тус чер бюджеттериниң төлө болгаш алыр өрелерин кызыраарына талазы-биле хемчеглерни алыр;

Муниципалдыг өнчү-хөреңгизин болгаш муниципалдыг өнчү болуп турар чер участоктарын ажыглап турарга сайгарылганы кылыр, муниципалдыг өнчү-хөреңгизин, чер участоктары-биле каттай дээштиг эргелеп-башкарыны талазы-биле хемчеглерниң программанын ажылдап кылыр;

муниципалдыг тургузугларга бюджет планнаашкынның бюджет хоойлужуду газында өскерилгелерге дүүштүр сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ажылды уламчылаар;

бюджет хандырылганын деңнестериниң болгаш сумуларның боттарының үндүрүг баазанын улгаттыраарга деткимчени тургузарының аразын дең-дески чогуумчалыг чорукту чед алыры-биле муниципалдыг тургузугларының иштинге бюджеттер аразының харылзааларының системазын сайзырагайжыдарының талазы-биле ажылды уламчылаар.

4. Тыва Республиканың Саналга палатазына:

контроль-сайгарылга ажыл-чорудулгазының чаңгыс аай аргаларын болгаш стандарттарын шигээдир сорулгаларны муниципалдыг тургузугларның контрол органнарының ажыл-чорудулгазының информация-методика хандырылганы сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ажылды уламчылаар.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 4 парлаар ама.

Тираж 6112. Чагыг 151. Номериң парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелди дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылар дээш авторлар боттары харыылаар.